

Manifestations of Traditionalism and Mongol Tribal Concepts in the Arts of the Ilkhanid Period: An Analytical Study Based on Archaeological and Historical Data

Hamid Khanali¹, Farzad Feyzi²

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, Babolsar, Iran (Corresponding Author).

Email: h.khanali@umz.ac.ir

2. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.22034/Athar.1897>

Pp: 39 - 63

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025-03-02

Revised: 2025-04-20

Accepted: 2025-04-22

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Various methods and approaches in the study of Ilkhanid art and archaeology have led to diverse and sometimes contradictory results. Nevertheless, most researchers agree that the surviving works from this period were influenced by various styles, methods, and forces, and that through detailed study and examination, the involved paradigms can be identified as much as possible. The aim of the present research is to study and analyze the manifestations of traditionalism and Mongol tribal concepts in the most important examples of Ilkhanid architecture, painting, and coinage, based on the foundations of the sociology of art and schools of historical and economic evolution. This research seeks to answer the question: To what extent and in what manner have the traditionalism and tribal traditions of the Mongols manifested in the studied works? This research is a type of qualitative research and has examined the data through a descriptive-analytical approach. The data were gathered through both library and fieldwork methods. According to the findings, the traditional and tribal concepts of the early Mongols were not entirely removed or assimilated after the onset of the invasions, and in some cases, they were transferred to the western regions they occupied, including Iran, and can be identified to some extent in various works. These themes are manifested directly or indirectly in some Ilkhanid architectural works, paintings, and coinage. Mongol traditional and tribal themes are evident in the selection of sites for the establishment of new Ilkhanid cities and architectural complexes, in accordance with steppe traditions; in the planting and cultivation of steppe plants in gardens and building grounds; the importance of Ordu Bazars; the influence of the decorations and structure of Mongolian yurts in the form of certain Ilkhanid tombs; as well as the influence of matriarchy and mourning customs common among early Mongols in the themes of some illustrations from the Great Mongol Shahnameh and the presence of Uyghur concepts in the visual elements of Ilkhanid coins.

Keywords: Ilkhanid Period, Traditionalism, Mongol Tribal Traditions, Sociology of Art.

Citations: Khanali, H. & Feyzi, F., (2025). "Manifestations of Traditionalism and Mongol Tribal Concepts in the Arts of the Ilkhanid Period: An Analytical Study Based on Archaeological and Historical Data". *Athar*, 46(108): 39-63. <https://doi.org/10.22034/Athar.1897>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1897-en.html>

© The Author(s) Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Sociology of art, through its study of art, seeks to uncover and demonstrate the social influences on it. Understanding the characteristics of society in any given time period, and the role of society in the emergence and transformation of artistic subjects, involves analyzing how various economic, political, social, and other factors influence art. It also examines how art shapes, evolves, or declines in each society, uncovering the impact of different social and political elements on artistic works, with the goal of obtaining a deeper understanding of the studied society. This inherently sociological approach is articulated by Rauderad (2015). According to the reflectionist approach in sociology of art, the content of an artwork is directly related to the historical, social, and other characteristics of the period in which it was created (Duvenio, 2020).

Although the Mongols, influenced by the civilizations of China, Iran, and others, distanced themselves from their early traditions, elements of their old tribal customs and traditions persisted within these newly conquered territories, particularly during the Ilkhanid period. Alongside the feudal system (Hicks, 1976: 27-28) and bureaucracy (Razavi, 2011: 69-70), manifestations of these ancient and tribal customs can be found, and they can be analyzed through careful study of the historical and material sources that have survived. Despite extensive research in the fields of Ilkhanid art, architecture, and archaeology, no study has been conducted on analyzing and identifying Mongol and Uyghur themes in the arts of this period. Existing studies are limited to brief mentions in various books.

The aim of the present research is to examine, analyze, and identify the manifestations of Mongol tribalism and traditionalism in Ilkhanid art in Iran, and to explore how these themes are reflected in the significant works of architecture, painting, and coinage from this period. This research is important because, until now, no independent study has been conducted on the discovery of Mongol traditional and tribal elements in the archaeological and artistic data from this era. Previous works have only touched on these themes briefly. To achieve the research goal, the following question arises: To what extent and in what manner have the manifestations of traditionalism and Mongol themes been reflected in the key architectural, painting, and coinage works of the Ilkhanid period, and how can they be traced? This study is qualitative in nature and uses a descriptive-analytical approach to examine the data. To address the research questions and achieve its goals, data was gathered from primary sources, credible research materials, and field and museum visits. Since it is not feasible to analyze all the architectural or painting works from the Ilkhanid period, after initial studies and examinations, key works were selected for detailed analysis.

Discussion

This study examines the manifestations of traditionalism and Mongol tribal customs in the arts of the Ilkhanid period, and, through the analysis of archaeological and historical data, demonstrates the influence of these concepts in the architecture, painting, and coinage of the period. The findings indicate that despite cultural and political changes, Mongol traditions were not completely eradicated and are manifested, either directly or indirectly, in certain works from this period.

In architecture, the influence of Mongolian yurts is evident in the structure of Ilkhanid tombs. A

comparison of the multi-layered, aerodynamic yurts with the tower-shaped tombs in Shadabad, Tabriz, and Alnajq, Marand, illustrates the continuation of these traditions. Additionally, the location of cities and architectural complexes, such as Shamb Ghazan, Soltaniyeh, and the Maragheh observatory, was influenced by steppe traditions and shamanistic beliefs. The planting of steppe plants around these buildings also reflects the early Mongol culture.

In painting, two illustrations from the Great Mongol Shahnameh were analyzed. The illustration titled “Ferdowsi Asking His Mother About His Ancestry” reflects the matriarchal society of the Mongols and refers to the political decisions of Abū Saʿīd Ilkhānī. The illustration “The Funeral of Esfandiar” depicts Mongol mourning rituals, with elements such as the cut manes of horses and grieving figures, which align with Mongol burial traditions.

In Ilkhanid coinage, Uyghur and shamanistic motifs appear throughout the period. Phrases such as “Qaan” and “Qaan al-Azam,” as well as inscriptions in the Uyghur script, emphasize the political legitimacy of the Mongols. Moreover, the selection of verse 26 from Surah Al-Imran, with its theme of determinism, corresponds to Mongol shamanistic beliefs. The location of the coin minting, titled Ordu Bazar, highlights the importance of traditional trade markets outside of cities.

This research shows that, alongside adopting elements of Iranian and Islamic culture, the Mongols maintained their tribal traditions in artistic forms. This fusion is evident not only in architecture and painting but also in political symbols like coinage, reflecting the complex interaction between traditionalism and the bureaucratic system during the Ilkhanid period.

Conclusion

Despite the abundance and diversity of sources, discussions surrounding the Mongol Empire in general and the Ilkhanate in particular have always been accompanied by ambiguities and disagreements. These complexities are particularly pronounced in the area of the origins of artistic patterns and styles from this period, which are undoubtedly influenced by the epistemological weaknesses of researchers in this field. The Mongol Empire and the Ilkhanid government are among those that rapidly advanced through the adoption of the legacies of civilized nations, reaching high levels of culture, industry, and more in newly conquered lands. While the influences of art from earlier periods in Iran, China, and other regions on Ilkhanid art have been frequently studied, the focus of this research was on the influence of early Mongol culture, or what could be termed Mongol traditionalism, on the arts of the Ilkhanid period. According to the findings of this research, the impact of Mongol tribal and traditional culture is evident in some of the archaeological and historical data from this period, though it mostly appears indirectly in the surviving works.

Attention to the interior decorations of buildings from the Ilkhanid period, alongside influences from Seljuk styles, also reveals the impact of the intricate interior decorations of Mongol yurts. Comparing the general shape of Mongol conical, double-layered yurts with the structure of certain minarets and tombstones in the Ilkhanid period, as well as the structure and spatial organization of tombs in some Ilkhanid complexes, such as the crypt in Soltaniyeh, demonstrates the presence of tribal, traditional, and shamanistic influences. Decentralized tendencies and the teachings of the Mongol Yasa are reflected in the selection of locations for the construction of cities and architectural

complexes, as well as in the significant role of Ordu Bazar in the economy of this period. Historical sources indicate that, by the orders of the Ilkhanid Khans, plants native to the steppe region were cultivated in places like Shamb Ghazan, Rabe Rashidi, and Soltaniyeh.

The reflection of the early Mongol matriarchal concept in the illustration “Ferdowsi Asking His Mother About His Ancestry” and the depiction of Mongol mourning rituals in the painting “The Funeral of Esfandiar” from the Great Mongol Shahnameh serve as examples of traditionalism in Ilkhanid painting. Uyghur and shamanistic motifs in the visual elements of Ilkhanid coins are observable from the early years of their rule in Iran through to the later periods. The Mongols used Uyghur and Mongol themes to gain acceptance among the great Khans and Mongol nobility, while also adopting Islamic and Iranian motifs simultaneously to legitimize their rule in Iran and other conquered regions.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal, whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

The authors have contributed equally to the preparation of this research.

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest. All financial resources for this study were provided independently by the researchers.

مظاهر عرف‌گرایی در هنرهای دوره ایلخانی با تحلیلی بر داده‌های باستان‌شناختی و تاریخی این دوره

حمید خانعلی^I، فرزاد فیضی^{II}

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).
 Email: h.khanali@umz.ac.ir
 II. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.22034/Athar.1897>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۶۳-۳۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳

روش‌ها و رویکردهای مختلف در مطالعه هنر و باستان‌شناسی دوره ایلخانی، نتایج گوناگون و بعضاً ضدونقیضی به بار آورده است؛ باین وجود اکثر پژوهشگران معتقدند در آثار باقی‌مانده از این دوره، سبک‌ها، شیوه‌ها و نیروهای مختلفی تأثیرگذار بوده که با مطالعه و بررسی دقیق تا حد امکان می‌توان پارادایم‌های دخیل را شناسایی کرد. هدف پژوهش حاضر، مطالعه و تحلیل مظاهر عرف‌گرایی و مفاهیم سنتی مغولی در مهم‌ترین آثار معماری، نگارگری و سکه‌های باقی‌مانده از دوره ایلخانی با استناد بر مبانی جامعه‌شناسی هنر و مکاتب تکامل تاریخی و اقتصادی است. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که عرف‌گرایی و سنن ایلی مغولان تا چه حد و به چه نحوی در آثار مورد مطالعه نمود یافته است؟ این پژوهش از گونه پژوهش‌های کیفی است و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به مطالعه داده‌ها پرداخته است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. طبق یافته‌های پژوهش، مفاهیم عرفی و ایلی مغولان اولیه بعد از شروع حملات، به طور کامل حذف یا مستحیل نشده و در برخی موارد به مناطق غربی تصرف شده، از جمله ایران منتقل شده و تاحدودی در آثار مختلف قابل شناسایی است. این مضامین در برخی آثار معماری، نگارگری و سکه‌های ایلخانی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم نمود یافته است. مضامین عرفی و ایلی مغولی در نحوه مکان‌گزینی در تأسیس شهرهای جدید ایلخانی و مجموعه‌های معماری به تبعیت از سنن استپی، کاشت و پرورش گیاهان استپی در باغ‌ها و محوطه‌های بناها، اهمیت اردو بازارها، تأثیر از تزئینات و ساختار بیورت‌های مغولی در شکل برخی از قبور ایلخانی و همچنین تأثیر مادرسالاری و رسوم سوگواری رایج در بین مغولان اولیه در مضامین برخی نگاره‌های شاهنامه بزرگ مغولی و مفاهیم اویغوری در عناصر بصری سکه‌های ایلخانی قابل مشاهده است.

کلیدواژگان: دوره ایلخانی، عرف‌گرایی، سنن ایلی مغولی، جامعه‌شناسی هنر.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده اینبه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: خانعلی، حمید، و فیضی، فرزاد (۱۴۰۴). «مظاهر عرف‌گرایی در هنرهای دوره ایلخانی با تحلیلی بر داده‌های باستان‌شناختی و تاریخی این دوره». اثر، ۴۶ (۱۰۸): ۳۹-۶۳. <https://doi.org/10.22034/Athar.1897>
 صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1897-fa.html>

مقدمه

امروزه در مطالعات تاریخی و هنر دوره‌های مختلف، تقریباً ثابت شده است که حوزه‌های مختلف تاریخی اعم از: سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... مستقل از هم نیستند و نمی‌توان آن‌ها را به‌طور کامل از هم جدا کرد و هر برخورد یک‌سوی سونگرانه با گذشته هنر سرزمین‌های مختلف، نتیجه‌ای ناقص حاصل خواهد کرد. جامعه‌شناسی هنر با مطالعه در هنر به دنبال کشف و نشان دادن تأثیرات اجتماعی بر آن است. درک خصایص جامعه در هر دوره زمانی و نقش آن در پیدایش و تغییرات موضوعات هنری، بررسی و تحلیل چگونگی اثرگذاری عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و... بر هنر، نحوه شکل‌گیری و تکامل یا افول هنر در هر جامعه، کشف تأثیرات عوامل مختلف اجتماعی و سیاسی در آثار هنری و کسب شناختی بهتر از جامعه مورد مطالعه، دارای ماهیت جامعه‌شناختی است (راوودراد، ۱۳۹۴: ۱). طبق رویکرد بازتاب در جامعه‌شناسی هنر، محتوای اثر هنری با ویژگی‌های تاریخی، اجتماعی و... هر دوره رابطه مستقیم دارد (دوونینو، ۱۳۹۹: ۷۵). در این رویکرد هنرها به صورت آشکار یا غیرمستقیم بیانگر مفاهیم و جریانات مختلف دوره تاریخی‌ای هستند که در آن شکل گرفته و توسعه یافته‌اند (Alexander, 2003: 21).

هرچند مغول‌ها، تحت تأثیر تمدن چین، ایران و... از سنن اولیه خود دور شدند، ولی در همین سرزمین‌های مفتوحه جدید در کنار سیستم امری فئودالی (هیکس، ۱۳۵۵: ۲۸-۲۷) و امری دیوان‌سالاری (رضوی، ۱۳۹۰: ۷۰-۶۹)، نمودها و جلوه‌هایی از رواج و ادامه حیات سنن قدیمی و عشیره‌ای، در بین ایشان در دوره ایلخانی، مشاهده می‌شود که با مطالعه دقیق منابع تاریخی یا منابع مادی برجای مانده از آن‌ها، قابل تحلیل است. با وجود پژوهش‌های فراوان در زمینه هنر، معماری و باستان‌شناسی دوره ایلخانی، تا به حال تحقیقی در زمینه تحلیل و کشف مضامین مغولی و اویغوری در هنرهای این دوره صورت نگرفته و مطالعات صورت گرفته به اشاره‌های مختصر در کتب مختلف، محدود است. هدف پژوهش حاضر بررسی، تحلیل و شناخت مضامین عرفی و عشیره‌ای مغولی در هنرهای ایلخانی در ایران و چگونگی و نحوه انعکاس آن‌ها در آثار شاخص معماری، نگارگری و سکه‌های این دوره است. اهمیت پژوهش از آن روست که تا به حال هیچ تحقیق مستقلی در ارتباط با کشف نمودها و مظاهر مفاهیم سنتی و عشیره‌ای مغولی در داده‌های باستان‌شناختی و هنری این دوره صورت نگرفته و کارهای انجام گرفته در حد اشارات کوتاه در کتب مختلف بوده است.

پرسش پژوهش: برای نیل به هدف پژوهش، پرسش پیش‌رو مطرح می‌شود: مظاهر عرف‌گرایی و مضامین مغولی در داده‌های شاخص معماری، نگارگری و سکه‌های ایلخانی تا چه حد نمود یافته و چگونه قابل پیگیری است؟

روش‌شناسی پژوهش: این پژوهش از گونه پژوهش‌های کیفی است و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به مطالعه داده‌ها پرداخته است. برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های تحقیق و دست‌یابی به اهداف آن، داده‌ها از منابع دست اول، منابع تحقیقی معتبر و بازدیدهای میدانی و موزه‌ای گردآوری شده است. از آنجا که بررسی تمامی آثار معماری یا نگارگری دوره ایلخانی ممکن نیست، بعد از مطالعات و بررسی‌های اولیه، آثار شاخص برای مطالعه و تحلیل انتخاب شدند.

پیشینه پژوهش

کار علمی‌ای که مستقیماً به موضوع مظاهر عرف‌گرایی و سنن ایلخانی در داده‌های باستان‌شناختی و هنر ایلخانی بپردازد صورت نگرفته و یا در آثاری هم که بدان اشاراتی شده، از مبانی نظری منسجمی پیروی نکرده است. به‌رغم تحقیقات بسیار زیادی که در مورد مغولان و ایلخانان صورت گرفته، اغلب آن‌ها با یک نگاه پیشینی و تحت‌تأثیر عملکرد مغول‌ها در دوران تهاجم و کشتار همراه بوده است و معمولاً با رویکرد نظری به تحولات این عصر نگرسته می‌شود (رضوی، ۱۳۹۰: ۱۱) و جای مطالعات انتقادی تاریخ (مطالعه هم‌زمان مدارک مکتوب و باستان‌شناسی و همراه با نقد و ارزیابی آن‌ها)، (کالینگوود، ۱۳۸۵: ۹) در آن‌ها خالی است. اختلاف سلیقه‌ها، گرایش‌های سیاسی، ملاحظات محلی و بیم و امیدهای مورخان در تمامی زمان‌ها از علل این آشفتگی‌ها بوده است. تحقیقاتی

صورت‌گرفته است که می‌توان از آن‌ها به‌عنوان پیش‌زمینه برای پژوهش حاضر نام‌برد؛ «سید ابوالفضل رضوی» در کتاب شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان به بازارها، مالیات‌ها و تجار در این دوره پرداخته و نشان داده چه‌طور در دوران بعد از حملات ویرانگر مغول سکون و آرامش نسبی به تجارت و حیات شهری ایران بازگشته است. بعد از «جان هیکس» (John Hicks) ظهور «چنگیز» را نمونه‌ای از جابه‌جایی اقتصاد عرفی با نظامی دانسته، رضوی اولین بار کل دوره مغولان ایلخانی را با نظریه فوق تطبیق داده است (رضوی، ۱۳۹۰). «ریچارد اتینگهاوزن» (Richard Etninhausen) و همکاران در کتاب مغول‌ها بعد از تشریح تاریخ سیاسی مغول و حکومت ایلخانی در فصلی جداگانه و به‌صورت کلی به هنر و معماری این دوره پرداخته و اشاراتی به حضور مضامین ایلی مغولی در هنرهای این دوره کرده‌اند (اتینگهاوزن و همکاران، ۱۳۹۷). نویسنده پایان‌نامه «گفت‌وگوهای ایران‌شهری در هنر دوره ایلخانی» به تحلیل گفت‌وگوهای هنر دوره ایلخانی پرداخته و نتیجه‌گرفته هنر دوره ایلخانی برساخته‌گفته‌اند اندیشه ایران‌شهری است (بختیاری‌فرد، ۱۳۹۵)؛ این نتیجه‌گیری قطعاً نمی‌تواند کامل باشد، چون می‌دانیم مغول‌ها اداره دیوان‌سالاری را به نخبگان ایرانی سپردند، اما بر اداره آن نظارت دقیق داشتند و بنا بر اهداف سیاسی، مشروعیت خواهی، کسب اقتدار - نه قدرت - عمل می‌نمودند و هرچایی این نخبگان را سد راهی برای اهداف خود دیدند، در حذف آن از وزارت و رأس امور تردید نکردند که نمونه آن «خواجه رشیدالدین فضل‌الله» است؛ هم‌چنین می‌دانیم که در دوران بودائی‌گری، مسیح‌خواهی و یهودی‌دوستی برخی سلاطین، عناصر ایرانی کمتر شد و با مهاجرت هنرمندان و متخصصین از سایر ممالک مغول در واقع نوعی ترکیب عناصر چینی، ایرانی و اسلامی بر فضای حاکمه جامعه مغول مستولی شد. «فیضی» و همکاران در مقاله «برهم‌کنش و روابط معنایی رمزگان‌های مشروعیت‌بخش در عناصر بصری سکه‌های ایلخانی با اتکاء بر رویکردهای نشانه‌شناسی» در تحلیل مضامین سکه‌های ایلخانی به وجود برخی مفاهیم صرفاً مغولی در کنار نقوش یهودی و بودایی در سکه‌های دوره ایلخانی اشاره کرده‌اند (فیضی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴۰-۱۱۵).

مبانی نظری؛ عرف‌گرایی

با بررسی تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مغول‌ها می‌توان ابعاد مختلف زندگی ایشان را همانند بسیاری از اقوام در سه مرحله «عرف‌گرایی»، «نظامی‌گری» و «امری دیوان‌سالاری» مطالعه کرد؛ مرحله اول نظامی است که حالتی یکنواخت دارد و نظمی ناخودآگاه بر آن حاکم است (هیکس، ۱۳۵۵: ۳۱-۱). این مرحله زندگی قبیله‌ای و بر پایه اقتصاد شکار، دام‌پروری و ماهی‌گیری از زمان ظهور در سرزمین مغولستان (جوینی، ۱۳۷۰، جلد ۱: ۱۵) تا اتحاد قبایل توسط «تموچین» (چنگیزخان بعدی)، (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۱۷-۲۰) را شامل می‌شود. در مرحله دوم معمولاً یک خودکامگی در رأس هرم قدرت قرار می‌گیرد و اعمال قدرت در یک چارچوب کاملاً خودکامه و برپایه سلسله‌مراتب و نظم خشک نظامی صورت می‌گیرد. جنگ، غارت، اغتشاش و آشفتگی در نظامی‌گری امری طبیعی است. این مرحله در میان مغولان شامل حمله به قبایل هم‌جوار (جوینی، ۱۳۷۰، جلد ۱: ۷۶-۷۵) تا سقوط بغداد بین سال‌های ۶۱۵ تا ۶۵۸ ه.ق. را دربر می‌گیرد (رضوی، ۱۳۹۰: ۷۰). در مرحله آخر حکومت به جای روش‌های عرفی از یک سیستم بوروکراسی و نظام دیوان‌سالاری در اداره امور بهره می‌گیرد و اقتصاد سیاسی جای جنگ و غارت را می‌گیرد. در این مرحله ممکن است عرفی‌گرایی بار دیگر به صورت محدود خود را نشان دهد. این مرحله خود به دو بخش امری فئودالی و امری دیوان‌سالاری تقسیم می‌شود (هیکس، ۱۳۵۵: ۲۸-۲۷؛ رضوی، ۱۳۹۰: ۷۰-۶۹). بخش اول مرحله سوم از حدود سال ۶۵۸ ه.ق. و رونق و توسعه رصدخانه مراغه با وزارت «خواجه نصیرالدین طوسی» آغاز می‌شود و تا شروع سلطنت «غازان» (۶۹۴ ه.ق.) ادامه می‌یابد. در این دوره با این‌که عنصر عرف هنوز بر عنصر امر غلبه دارد، ولی با ظهور خاندانی چون «جوینی» و «خواجه نصیر» اقتصاد هرچه بیشتر به سمت دیوان‌سالاری سوق پیدا می‌کند. در مرحله دوم با تثبیت اقتصاد امری ممکن است، بعضی از نمودهای زندگی عرفی نیز در این مرحله بروز کند (هیکس، ۱۳۵۵: ۳۱-۱).

مراحل گفته‌شده توسط جان هیکس با آن‌چه نظریه پردازان «مکتب تاریخی آلمان» در ذیل مراحل تکامل اقتصادی ابراز داشته‌اند (تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۴۶)، و تقسیم‌بندی تاریخی «والت ویتمن روستو» (Rostow, 1961:)

16-2) هم‌پوشانی‌هایی دارد. لازم به ذکر است، این تقسیم‌بندی به این معنی نیست که همه جوامع، تمامی مراحل تطور را تماماً پشت سر گذاشته‌اند و به نهایت کمال رسیده‌اند، چه بسا کشورهایی هنوز در مراحل ابتدایی باشند و یا کشورهایی دیگر بعد از چند مرحله تکوین، مراحل افول و فروپاشی را پیش گرفته باشند؛ با این حال تعمیم مراحل ذکرشده در نظریات تاریخی بالا، به همه جوامع تا مراحل مربوط به شروع دوران جدید در اروپا - با لحاظ کردن شرایط خاص تاریخی هر جامعه - امکان پذیر است.

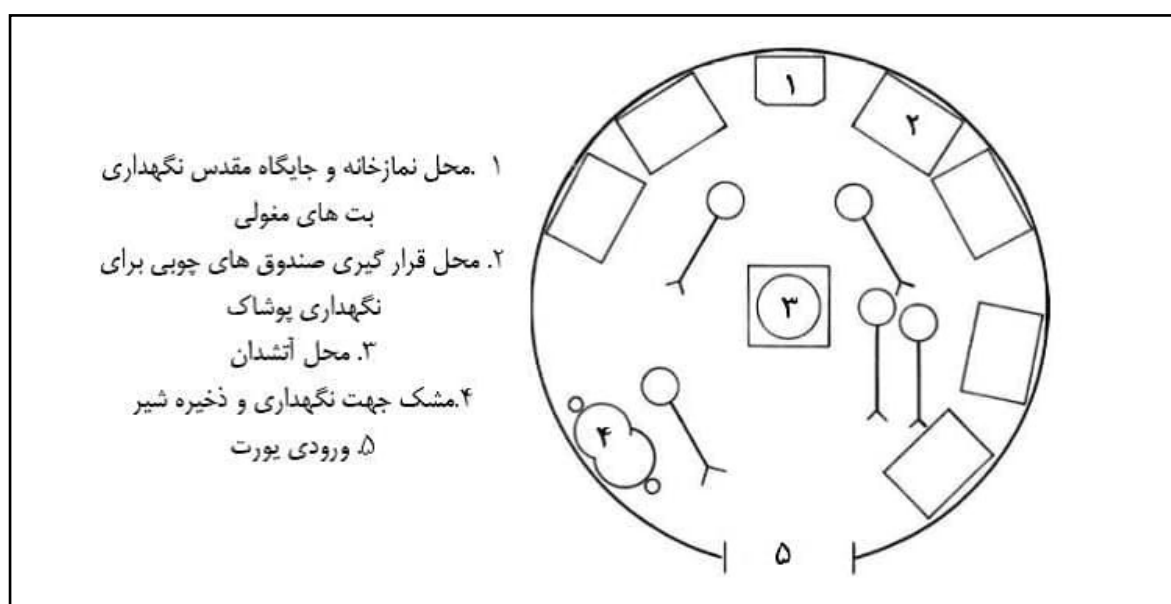
مظاهر عرف‌گرایی

دوره‌های تاریخی پر از شیوه‌های تبلیغی سلاطین برای مشروعیت بخشی احکام و دستورات خود بوده که در اصل همان سیاست فرهنگی آن‌ها محسوب می‌شود (شعبانی، ۱۳۷۱: ۱۸۹). در دوره ایلخانی و پس از ویرانی‌های اولیه فعالیت‌های چشمگیری در زمینه بازسازی و آبادانی شهرها آغاز شد و معیارهایی جدید در هنرهای معماری، نگارگری، سفالگری و... ایجاد شد. جامعه هنری ایران در قرن هفت و هشت هجری نوعی انفجار هنری را تجربه کرد (بیانی، ۱۳۷۱: ۱۶۲). سیاست فرهنگی این زمان به طور روشن تعریف نشده است؛ ولی به نظر می‌رسد در سده مورد بحث، سیاست‌های فرهنگی خوانین ایلخانی، بر پایه نظارت و گسترش فرهنگ استوار بوده است. ایلخانان در دوره‌های مختلف حکومت خود روش‌های مختلف و گاه متضادی برای کسب مشروعیت در پیش گرفتند (نیکخواه و شیخ مهدی، ۱۳۸۹: ۱۱۳). نگارندگان معتقدند در سرتاسر دوره ایلخانی و در طول زمامداری تمامی خوانین این دوره، پایبندی به سنن ایلی و عشیره‌ای حتی در دوره مسلمانان ایلخانان، با شدت کم و زیاد در جامعه حضور داشته و مغولان هیچ‌گاه تمامی جوانب زندگی ایلی خود را کنار نگذاشتند؛ در ادامه نگارندگان مظاهر این عرف‌گرایی را در هنرها و داده‌های باستان‌شناسی این دوره تحلیل و بررسی خواهند کرد.

عرف‌گرایی و مفاهیم مغولی در آثار معماری ایلخانی

- یورت‌های مغولی و تأثیر آن در برخی از سنن تدفین ایلخانان

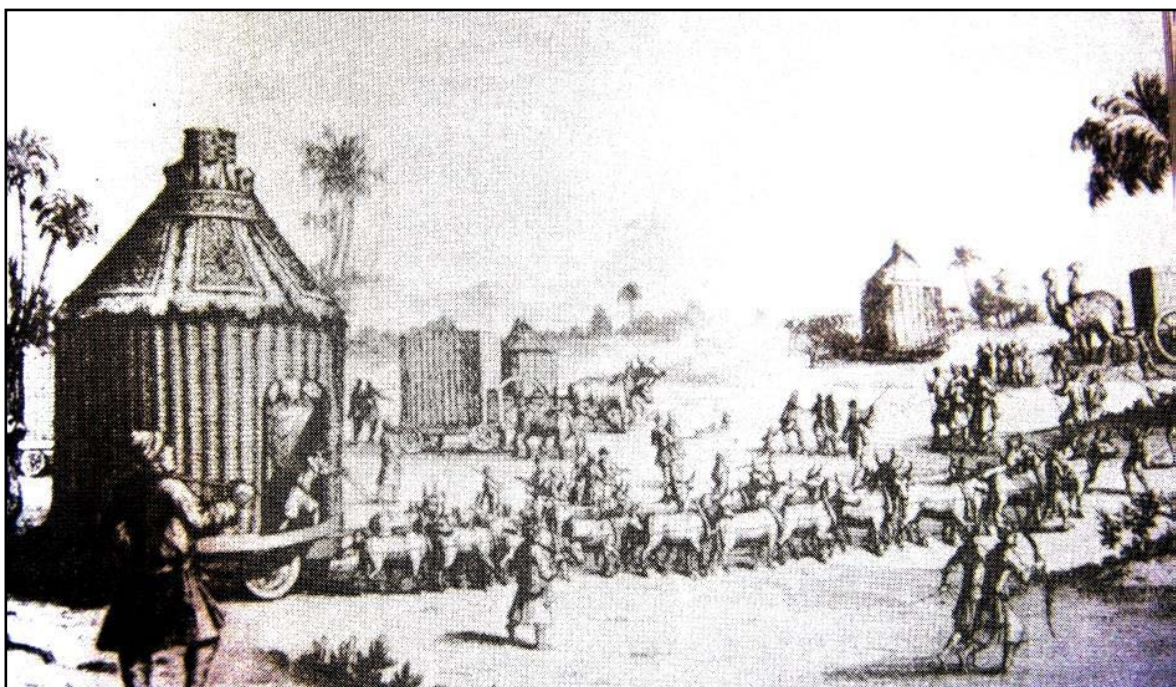
مغول‌های اولیه، کوچ‌نشین بوده و مسکن ثابتی نداشتند. در کمترین زمان و در هر محلی می‌توانستند چادر خود را برپا کنند و وقتی قصد سفر داشتند چادرها را جمع و با حیوانات و چرخ‌های مخصوص حمل و نقل وسایل، به سوی مقصد مورد نظر حرکت می‌کردند (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۸۷)، (شکل ۱).

شکل ۱: عناصر ساختاری یک یورت مغولی (مرادی، ۱۳۹۲؛ به نقل از: Herbert Harold, 1962).

Fig. 1: Structural elements of a Mongolian yurt (Source: Moradi, 2013; cited from Herbert Harold, 1962).

از نظر بسیاری از پژوهشگران تاریخ هنر، معماری دوره ایلخانی از نظر فرم‌ها، پلان‌ها و بسیاری از فنون ساخت، ادامه فن‌ها و اسلوب‌های رایج در دوره سلجوقی است. از تمایزات معماری ایلخانی نسبت به دوره‌های قبلی، شکل‌گیری مجموعه‌های معماری در مقیاس بزرگ و مجموعه‌های آرامگاهی، آرایش نمای بناها، سردرهای بناهای مذهبی، مناره‌های مجزا و بلند اشاره کرد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۳۴). آراستگی و تزئینات از جمله کاشی‌کاری و گچ‌بری در مساجد دوره مغول نسبت به دوران قبل بیشتر می‌شود. (Bloom & Blair, 1994: 5). عدم توجه به نمای بیرونی و توجه به نمای درونی ساختمان‌ها، نحوه تزئینات یورت‌ها و چادرهای مغولی را در ذهن متبادر می‌سازد. این مسئله در ساختار و تکنیک‌های بنای مقابر و گورهای ایلخانی بیشتر به چشم می‌خورد. یورت‌های مغول ساختاری چوبی و روکش ساده نمدی داشتند و همان طوری که گفته شد برای جمع‌کردن و حمل آسان این سبک بهترین راه است (شکل ۲).

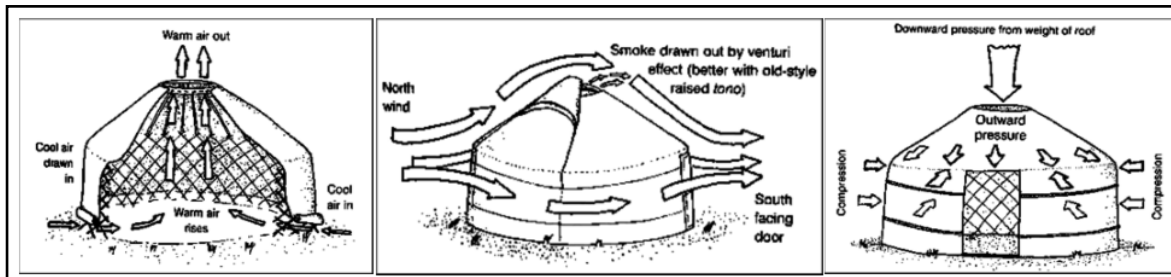
شکل ۲: یک نمونه از یورت‌های مغولی، قلم‌زنی از نقشه‌ای که ویلیام روبروک در سال ۱۲۵۳ م. طراحی کرده است (Bawden, 1968: 45).

Fig. 2: An example of Mongolian yurts, sketched from a map drawn by William of Rubruck in 1253 AD (Bawden, 1968: 45).

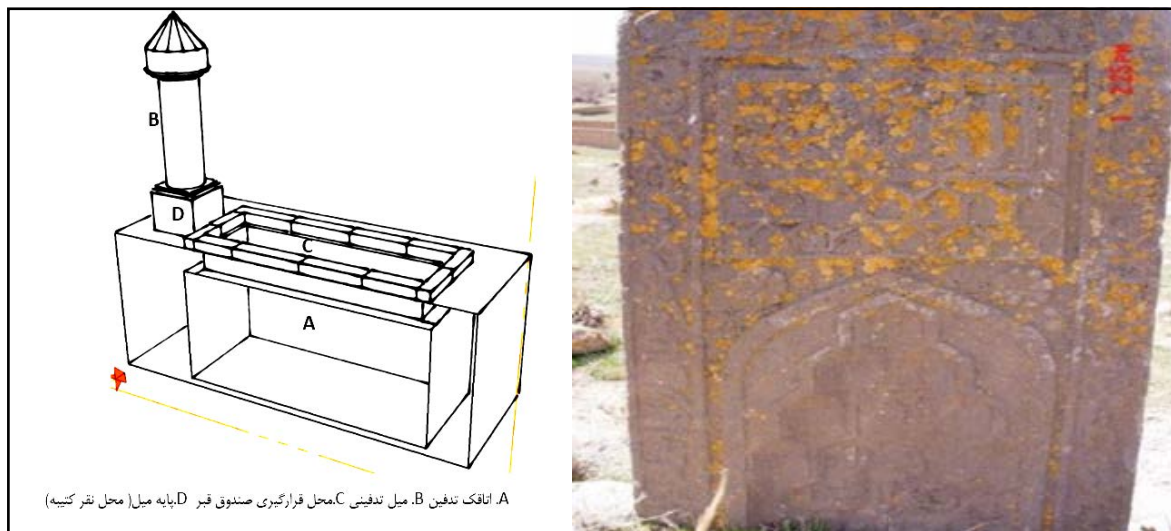
سیاحت در اقلیم سرد مغولستان، نیازمند پناهگاه‌هایی با قابلیت‌های گرمایشی و حفظ و تعادل دمای درون چادر است. این هدف مهم با جابه‌جایی هوای گرم در درون طرح دایره‌ای یورت میسر می‌شده است. لایه‌های چندگانه یورت‌ها با برخورداری از قابلیت آیرودینامیکی، بادهایی با سرعت ۹۰ مایل در ساعت را تحمل می‌کرده و امکان ادامه زیست در دمای منفی ۴۰ درجه را نیز ممکن می‌ساخته است (Schuyler, 1951: 112)، (شکل ۳). تأثیراتی از ساختار این یورت‌ها در سنت تدفینی دوره ایلخانی در قبرستان‌هایی مانند شادآباد تبریز دیده می‌شود. در این مقبره‌ها پس از پر کردن اتاقک، صندوق‌های بزرگ را بر روی آن قرار داده و در قسمت بالایی مقبره میلی با بلندای متفاوت و پایه‌ای مکعبی شکل و تزئینات مختلف از جمله مقرنس‌مانند قرار داده می‌شده است. قسمت بالای ستون‌ها قابل قیاس با یورت‌های مغولی و مقابر برجی شکل، به شکل مخروطی است (شکل ۴).

تأثیر سنن استپی و عقاید شمنی در مکان‌گزینی شهرها و ساخت برخی آثار معماری

با این‌که ایلخانان تجربه و مهارتی در امور شهرسازی و معماری نداشتند، ولی با ترکیب اسلوب‌ها و سنن مختلف مناطق فتح‌شده، سبک جدید و باشکوهی در آن پدید آوردند؛ با این حال، با بررسی دقیق شیوه‌ها و کیفیت معماری

شکل ۳: مطالعه سیستم گرمایشی یک یورت و خاصیت آیرودینامیکی آن (Schuyler, 1951: 112).
 Fig. 3: Study of a yurt's heating system and its aerodynamic properties (Schuyler, 1951: 112).

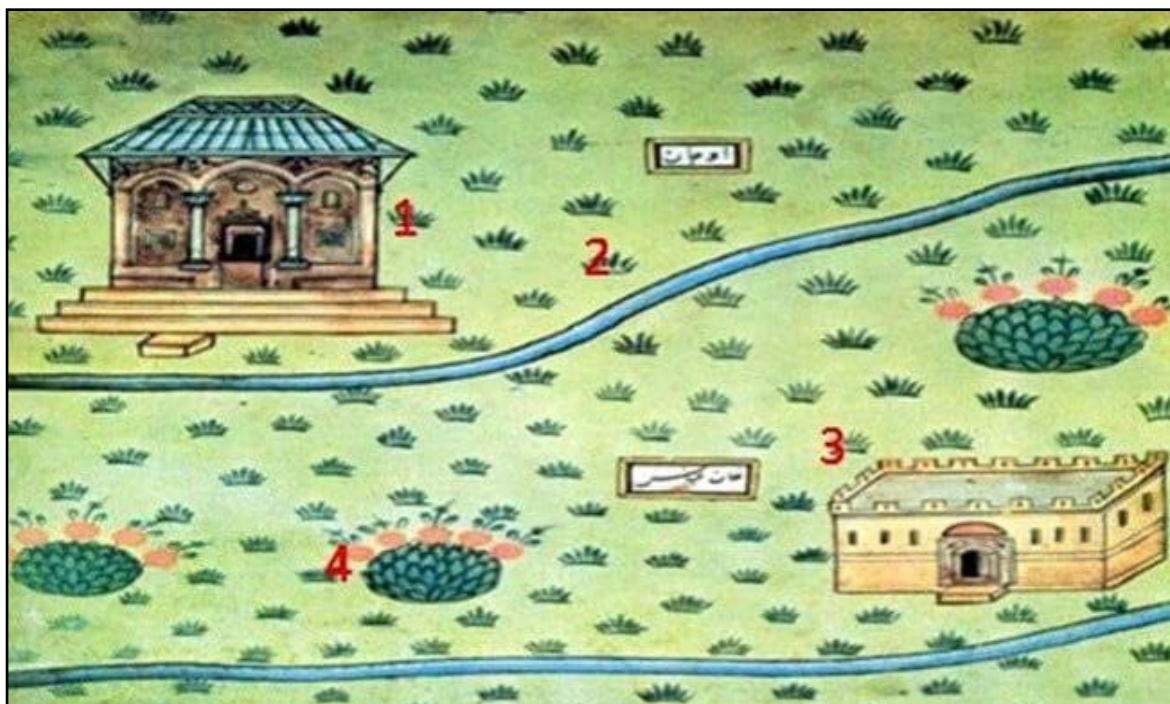

شکل ۴: مقایسه و تشابه ساختار میل‌های تدفین در یکی از مقابر شادآباد تبریز (سمت چپ) و مقرنس‌کاری در سنگ‌قبرهای النجق مرند (سمت راست) با یورت‌های مغولی (مرادی، ۱۳۹۲).

Fig. 4: Comparison and similarity between the structure of burial poles in one of the Shadabad tombs in Tabriz (left) and muqarnas decorations on gravestones in Al-Nejq, Marand (right) with Mongolian yurts (Moradi, 2013).

این دوره، تأثیرات فرهنگ اولیه مغول‌ها در برخی از زمینه‌ها و شیوه‌ها دیده می‌شود. مجموعه بزرگ آموزشی و علمی رصدخانه به عنوان یکی از اولین اقدامات معماری ایلخانان با کوشش‌های فراوان خواجه نصیرالدین طوسی در سال ۶۵۷ ه.ق. در تپه‌ای که امروزه به کوه «رصد داغی» موسوم است، تأسیس شد. مرکزگریزی مغول‌ها، امکان پرورش اسب و علاقه به سنت رصد اجرام آسمانی در نزد ایشان، در تأسیس این مکان تأثیر زیادی گذاشته است. چنان‌که نقل کرده‌اند، به نظر «هلاکوخان» دشتی عقربی شکل در نزدیکی این شهر وجود داشته است که احتمال از منظر ستاره‌شناسی این ویژگی را به فال نیک گرفته‌اند. با توجه به اشارات منابع، خواجه نصیرالدین طوسی جهت تجدید رسوم ستاره‌شناسی مغولان و بررسی امر رصد ستارگان، مأمور شد مکانی بسازد و زیجی آماده کند تا ایلخانان را از پیش‌آمدها آگاه نماید: «... ستاره پادشاه را بنگرد و کیفیت امتداد عمر و حال نفس و توسعه بقای ملک و توالد و تناسل و سفرهای پادشاه را دریابد و حقیقت آن بگوید. ایلخان این سخن را بیسندید...» (آیتی، ۱۳۷۲: ۳۹). مغولان می‌توانستند مهاجرت‌های بیلاق و قشلاقی خود را بین دشت‌های مراغه و دریاچه ارومیه انجام داده و حیات پیشینیان خویش را تجربه کنند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۰). اقدامات «ارغون خان» در ساخت مجموعه «ارغونیه» در مراتع غربی تبریز (همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۱۷۳) و فعالیت‌های عمرانی «گیخاتو» در احداث شهر «قتلغ بالیغ» در کنارهای رود کور (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۸۳۴)، در تبعیت از فرهنگ ایلی و برپایه ساختار شهر-مرتع است.

شکل ۶: توصیف مصور از شهر اوجان توسط مطراقچی: فضاهاى احتمالى: ۱: کوشک غازان خان. ۲: رودخانه اوجان. ۳: قلعه حکومتی. ۴: واحه‌های انباشت آب (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۷۷).

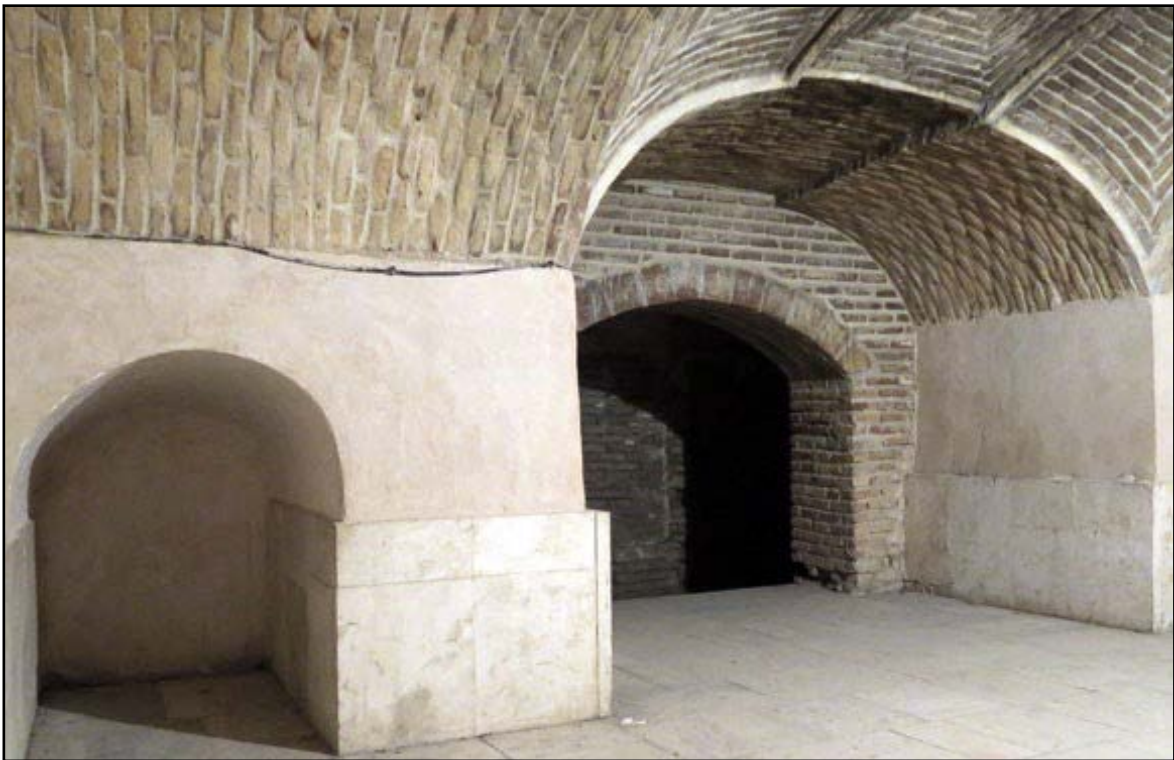
Fig. 6: Illustrated description of the city of Ujan by Matrakçı: Possible spaces: 1: Ghazan Khan's pavilion. 2: Ujan River. 3: Governmental fortress. 4: Water storage oases (Matrakçı, 2000: 77).

یکی از بخش‌های گنبد سلطانیه که به آن کمتر توجه شده، سردابه است. ورودی سردابه در ایوان ضلع جنوبی تربت‌خانه قرار گرفته که با تعبیه ۹ واحد پله به کف سردابه وصل می‌شود. طرح معماری سردابه بسیار پیچیده و دارای ۷ فضای متعدد است که با یک‌دیگر ارتباط فضایی ندارند. پله‌ها به فضای هال منتهی می‌شود. در این بخش جرز قطوری قرار گرفته و در اطراف آن معبر باریکی است که عبور مرور در آنجا به سختی امکان‌پذیر است. این معابر به فضایی مستطیل شکل ختم می‌شود که قرینه این دو معبر در آنجا قرار گرفته و در وسط این بخش قبر قرار گرفته است (ثبوتی، ۱۳۸۰: ۶۹). قبر اولجایتو از دو بخش درونی و بیرونی تشکیل شده و با هیچ‌یک از سردابه‌های شناخته‌شده ایران شباهتی ندارد. «ثبوتی» معتقد است ترکیب فضایی این سردابه به احتمال زیاد براساس بینش و طرز تفکر آئین‌های مغولی و به خصوص شمنیسم ساخته شده و تعبیه مکان‌های متعدد در این بخش در ارتباط با فلسفه عقاید شمنی و وجود ارواح خبیثه و لزوم گماردن محافظان در حریم قبور برای حراست از قبر سلطان است (شکل ۷).

آثار نگارگری

- مادرسالاری در نزد مغولان اولیه به عنوان امری عرفی و بازتاب آن در نگاره‌ای از شاهنامه بزرگ مغولی

مغولان وارث سنت‌های اقوام استپ‌نشین قبل از چنگیزخان بودند و زندگی ساده‌ای داشتند (جوینی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۵). خانواده‌های مغولی علاوه بر هم صلب بودن (خویشاوندی آگناتیک)، (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۱۳-۲۰) خویشاوندی از طرف مادر (کگناتیک) نیز داشتند (تسوف، ۱۳۸۶: ۸۱). در این دوران، بنا به زندگی خانه‌به‌دوشی و سنت‌های عشیره‌ای مقام و منزلت زن با مرد برابر بود (مفتاح، ۱۳۸۵: ۱۸۵-۱۴۳). ازدواج امری بسیار مقدس شمرده می‌شد و مردان می‌توانستند به جز مادر، خواهر، دختر و عروس با تمام زنان دیگر ازدواج کنند. به دلیل اهمیت فرزندآوری و افزایش جمعیت قبایل چندهمسری رواج کامل داشت (بیانی، ۱۳۹۷: ۱۴۸؛ لمبتون، ۱۳۹۹:

شکل ۷: سردابه سلطانیه، محل قبر سلطان اولجایتو (ثبوتی، ۱۳۸۰: ۶۸).

Fig. 7: Soltaniyeh crypt, burial place of Sultan Öljaitü (Sobuti, 2001: 68).

۳۱۲). در مرحله ابتدایی یا عرفی‌گری زندگی اجتماعی و اقتصادی مبنی بر یک سلسله عرف، عادت و سنت است که رئیس یا حاکم قبیله یا ایل در تنظیم و ایجاد آن دخالت چندانی ندارد (رضوی، ۱۳۹۰: ۷۰). مغول در این دوران برای عفت و نجابت زن اهمیت فوق‌العاده قائل بود (بیانی، ۱۳۹۷: ۱۲۴). مادر در این دوره، بزرگ‌ترین نقش را در قبیله دارد؛ چنان‌که جایگاهی مقدس بدان تعلق داشته و در اسطوره‌های مغولی نیز انعکاس یافته است. هم‌زمان با حکم‌فرمایی ایلخانان در ایران از جایگاه سیاسی زنان در حکومت کاسته شد؛ اما هم‌چنان نمونه‌هایی از زنان قدرتمند در این دوره دیده می‌شود. در دوران حکومت هلاکوخان، «دوقوزخاتون» زن مسیحی او نقش بسیار مهمی در حکومت داشت. او باعث رشد و توسعه دین مسیحی در ایران دوره «هلاکو» شد (سراج، ۱۳۴۲: ۱۷۹). زنان مسیحی هلاکو از جمله «دوقوزخاتون» و «اولجای» در بعضی از جنگ‌ها نیز حضور داشتند که به نوعی به جنگ‌ها رنگ «جنگ مذهبی» می‌دادند؛ مسئله‌ای که رهبران دولت‌های اروپایی هم به دنبال آن بودند (بیانی، ۱۳۹۷: ۱۰۴). از عهد مسلمانی ایلخانان نگاره‌هایی چند از خوانین ایلخانی به جامانده که در برخی از آن‌ها زنان، نقش اصلی را برعهده دارند. با تحلیل مفهومی این نگاره‌ها به نظر می‌رسد، پرداختن به نقش زن در نگاره‌های عهد مسلمانی ایلخانان با قدرت گرفتن زنان در اواخر این دوره، ارتباط مستقیمی داشته باشد. مهم‌ترین نسخه مصور دوره ایلخانی، شاهنامه بزرگ مغولی و از مهم‌ترین نگاره‌های این نسخه، نگاره «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» است. در ادامه به نحوه بازتاب سنت مادرسالاری مغولی به عنوان امری عرفی در نگاره عهد مسلمانی ایلخانان پرداخته می‌شود. شاهنامه بزرگ ایلخانی یکی از شاهنامه‌های مکتب تبریز دوره ایلخانی است که به شاهنامه دموت نیز شهرت دارد و ۵۸ نگاره از آن باقی مانده است. در یک جمع‌بندی کلی تاریخ آن را بین ۷۲۵ تا ۷۳۵ ه.ق. و زمان سلطنت «سلطان ابوسعید ایلخانی» دانسته‌اند (حسینی، ۱۳۹۲: ۷۴-۶۵). با توجه به تحقیقات صورت‌گرفته به نظر می‌رسد اغلب حوادثی که به تصویر درآمده با توجه به شباهت و وقایع هم‌عصر خود برگزیده شده است (Grabar & Blair, 1980: 13-27). ابعاد نگاره «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» ۲۶/۵×۴۰ و ابعاد نقاشی ۸×۲۰ سانتی‌متر است و در آن داستانی از شاهنامه به تصویر درآمده که فریدون

۱۶ ساله پرسش‌هایی دربارهٔ اجداد خود کرده و پس از آن برای از میان برداشتن ضحاک غاصب حرکت می‌کند و در سمت چپ تصویر نیز افرادی در کنار یک دیگر در حال صحبت کردن در مورد موضوع هستند (سودآور، ۱۳۸۰: ۴۲)، (شکل ۸). داستان فریدون و ضحاک یکی از مشهورترین اسطوره‌های ایرانی است که «فردوسی» در شاهنامه به نقل آن پرداخته (فردوسی، ۱۳۶۳: ۳۵) و همواره از لحاظ اجتماعی و سیاسی نیز دارای اهمیت بسیار زیادی بوده است (امینی، ۱۳۸۱: ۵۸)، چنان‌که در اکثر دوره‌ها سلاطین به بازنمایی آن در قالب نسخه‌های تصویری و خطی مبادرت ورزیده‌اند.

شکل ۸: نگارهٔ «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» (سودآور، ۱۳۸۰: ۴۲).
 Fig. 8: Miniature of "Fereydun asking his lineage" (Soodavar, 2001: 42).

فضا مشخصات یک ساختمان با آجرکاری و پنجره‌های مشبک را دارد. آجرکاری‌ها با رنگ قرمز نارنجی به تصویر کشیده شده است. رنگ غالب نگاره، رنگ گرم خنثی‌ای است که بر روی آن پیکره‌ها قرار گرفته‌اند. «فریدون» مستقیم به چشمان مادرش نگاه می‌کند و منتظر جواب پرسشی است که لحظاتی قبل از او پرسیده است. در بالای نگاره، یک مستطیل طرح‌ریزی شده که هم‌رنگ صفحه است و عنوان نگاره در آن با رنگی کم‌رنگ‌تر از مرکب نوشته‌ها نوشته شده است (حسینی، ۱۳۹۲: ۲۳۹). در نگاره، مادر فریدون نقش اصلی را ایفا می‌کند و درحالی‌که سخنان فریدون تمام شده، مادرش در حال سخن‌رانی و راهنمایی فرزندش است. در این نگاره‌ها پنجره‌ها بسته هستند و غیر از فریدون و مادرش شخص دیگری در روایت دخیل نیست. فریدون داستان خود را جلو نگه داشته است که نوعی حالت خضوع در برابر سخن‌رانی و رهنمودهای مادرش را نشان می‌دهد. مضمون تصویر گویای این است که نتیجهٔ گفت‌وگوها به سخنان مادر فریدون بستگی دارد. به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران، از جمله تاریخی‌نگرها همانند «ایروین»، «تینگهاوزن» و «گرابار» اکثر آثار نگارگری حاوی مفاهیم تاریخی هستند و با اتفاقات و جریان‌های زمان معاصر ایجاد نسخه‌ها در ارتباط می‌باشند (ایروین، ۱۳۸۹: ۹۰). همان‌گونه که گفته شد این نگاره در عهد جوانی ابوسعید ایلخانی خلق شده است. ابوسعید در تاریخ ۷۰۴ هـ.ق. در اوجان زاده شد. مادرش «حاجی خاتون» دختر «سولامیش» از قبیلهٔ «اویرات» بود (فخرناکتی، ۱۳۴۸: ۴۷۷). پس از تولد ریالابوسعید را به دایه‌ای نیکو خلق با نام «مریم» سپردند (فخرناکتی، ۱۳۴۸: ۵) و در نوجوانی به عنوان

حاکم به همراه مادرش به خراسان فرستادند. ابوسعید و مادرش وقتی خبر فوت نابه‌هنگام اولجایتو را شنیدند راهی سلطانیه شدند (فخریناکتی، ۱۳۴۸: ۴۷۸). در زمان فوت اولجایتو در سال ۷۱۶ ه.ق. ابوسعید ۱۲ ساله بود. به دلیل کم‌بودن سن اولجایتو فرزندش را به «امیرچوپان» فرمانده مورداعتماد و مقتدرش سپرد. بدین ترتیب در سال‌های آغازین سلطنت ابوسعید، امیرچوپان به شخص اول حکومت ایلخانی تبدیل شد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۹۸؛ آیتی، ۱۳۷۲: ۳۴۱). امیرچوپان نه فرزند داشت و تصمیم گرفت برای استحکام قدرت‌ش از همه آن‌ها در اداره کشور بهره‌بردار (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۷۸). با دفع توطئه‌ها (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۱۲) و سرکوب شورش‌ها (میرخواند، ۱۳۳۹، ج ۵: ۴۹۴) شوکت و احترام امیرچوپان در نزد سلطان بیش از پیش شد. با رسیدن به سن بلوغ و حس استقلال‌طلبی، تیرگی روابط ابوسعید و امیرچوپان شروع شد. عواملی مانند شورش «تیمورتاش» فرزند امیرچوپان در سرزمین روم (الله‌یاری و شعبانی‌مقدم، ۱۳۹۵: ۶)، خواستگاری ابوسعید از دختر امیرچوپان که همسر «شیخ حسن جلایری» بود (ابن بطوطه، ۱۳۷۷: ج ۱-۲: ۲۲۲) و توطئه‌های امرای ایلخانی (مرتضوی، ۱۳۸۵: ۱۸۲) در تغییر عقیده سلطان نسبت به امیرچوپان بیشترین نقش را داشتند؛ به این ترتیب، ابوسعید مهم‌ترین تصمیم‌گیران حکومت خود را گرفت و در سال ۷۲۸ ه.ق. دستور قتل امیرچوپان را که در نزد آل‌کرت پناه‌گرفته بود، صادر کرد (ابن بطوطه، ۱۳۷۷: ج ۱-۲: ۲۲۱؛ یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۵۲). به نظر می‌رسد آن‌چه که به عنوان انعکاس وقایع تاریخی در نظریه انعکاس جامعه‌شناسی و نگاه تاریخی‌نگرها به مفاهیم هنر از جمله نگارگری مطرح شده در نگاره «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» قابل بررسی باشد. به این صورت که نگاره مورد مطالعه مربوط به تصمیم ابوسعید برای سرنگونی امیرچوپان باشد. ابوسعید جوان با سفارش مصورکردن این داستان حماسی از شاهنامه، درصدد موجه جلوه‌دادن اقدام خود در بزرگ‌ترین نسخه کتاب‌آرایی مغولان ایلخانی است. او برای کشتن امیرچوپان که مهم‌ترین منصب‌های حکومتی در اختیار او و خانواده‌اش بود به تنهایی نمی‌تواند تصمیم بگیرد و در نتیجه احتمالاً از مادر خود حاجی‌خاتون راهنمایی می‌طلبد؛ در واقع، ابوسعید خود را در آیین فریدون می‌بیند و تصویر «فرانک» در نگاره مورد مطالعه نشان‌گر حاجی‌خاتون مادر ابوسعید است. نگارندگان تأثیر مستقیم مادر خان در مهم‌ترین تصمیم دولت ایلخانی در اواخر این سلسله را همان بروز مدارسالاری به منزله بازگشت به عرف‌گرایی در جامعه‌ای امرسالارانه می‌دانند. با مطالعه منابع تاریخی متوجه نقش سیاسی حاجی‌خاتون حتی بعد از مرگ ابوسعید نیز هستیم. چنان‌که وی انتصاب «آریاگون» به عنوان جانشین پسر متوفی‌اش را تصویب نمی‌کرد (حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۸). حاجی‌خاتون با همراهی «ساتی‌بیگ»، «موسی‌خان» از قوم اوپرات را که قوم حاجی‌خاتون هم بود، پس از «آریاگون» و «امیرعلی پادشاه» به ایلخانی نشانده و نقش مهمی در واپسین سال‌های حکومت ایلخانان ایفا کرد (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۹: ۳۶۲).

- مراسم دفن و سوگواری مغول‌ها به عنوان امری عرفی و بازتاب آن در نگاره‌ای از شاهنامه بزرگ مغولی

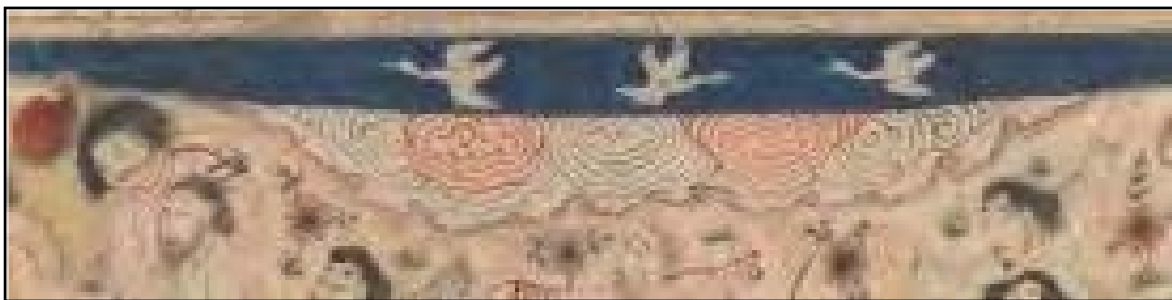
این نگاره، عزاداری مردم پس از مرگ «اسفندیار» را نشان می‌دهد. مردم در حال حمل تابوت اسفندیار در دشتی بدون درخت هستند که در کادری به شکل مستطیل در دو پلان طراحی شده است؛ صحنه اول، سوگواری مردم و پلان دوم آسمان، ابرها و پرنده‌های در حال پرواز را شامل می‌شود (شکل ۹). این پرنده‌ها احتمالاً همان نماد مرگ در فرهنگ چین باشند و اشاره به متوفی دارند (طالب‌پور، ۱۳۸۷: ۲۲)، (شکل ۱۰).

در مرکز نگاره تابوت اسفندیار دیده می‌شود. اسب اسفندیار در جلوی تابوت بدون سوار است و نشانگر مرگ وی می‌باشد. ترکیب مارپیچی نگاره به‌گونه‌ای است که نگاه صرفاً به تابوت اسفندیار نباشد و کل مراسم در معرض دید بیننده است. در قسمت‌های فوقانی و تحتانی تابوت مردم در حال گریه و سوگواری هستند. ترکیب و هماهنگی رنگ‌های تیره و روشن در نگاره قابل توجه بوده و بر حزن‌انگیزی منظره افزوده است. ۳۵ پیکره نگاره در حالات مختلف در حال عزاداری بوده و همگی با موهای باز در حال حمل تابوت اسفندیار می‌باشند. در قسمت بالای تصویر خطوط حلزونی شکل و منحنی، تحت تأثیر فرهنگ چین برای نشان دادن ابرها بوده است. چهره‌ها مغولی است و موهای مجعد به نظر از هنر ایران باستان الهام گرفته شده (حسینی، ۱۳۹۲: ۲۵۵) و چین‌وشکن لباس‌ها تأثیر هنر بیزانس را نشان می‌دهد (ماهوان، ۱۴۰۱: ۳۳۲).

شکل ۹: مراسم تشییع جنازه اسفندیار (موزه متروپولیتن، شماره ثبت ۳۳۰۷۰).

Fig. 9: Esfandiyar's funeral procession (Metropolitan Museum, Accession No. 70.33).

شکل ۱۰: بزرگ‌نمایی پرندehای در حال پرواز در مراسم تشییع جنازه اسفندیار (موزه متروپولیتن، شماره ثبت ۳۳۰۷۰).

Fig. 10: Close-up of flying birds in Esfandiyar's funeral procession (Metropolitan Museum, Accession No. 70.33).

مغولان اولیه به زندگی پس از مرگ اعتقاد داشتند و مرده‌ها را در حالت چمپاتمه و همراه با هدایای بسیار به خاک می‌سپردند. تاریخ وصاف در توصیف دفن هلاکو به ساختن دخمه و گذاشتن جواهرات در آن و دفن چندین دختر برای هم‌خوابگی با وی اشاره کرده است (وصاف‌الحضره، ۱۳۳۸: ۵۲). سلاطین و بزرگان متوفی را معمولاً در شکارگاه‌ها دفن می‌کردند و برای این‌که از گزند غارتگران مصون باشد، قبور در بیابانی صاف و بدون نشانه و مانع دفن می‌شد (خوافی، ۱۳۸۶: ۷۸۰)؛ در نگاره مورد مطالعه، این مسئله رعایت شده است. غازان‌خان پس از اسلام آوردن سنت دفن را تغییر داد و پس از مرگ در آرامگاه خود و با سنن اسلامی دفن شد. سنتی که بعد از او توسط اولجایتو (۷۱۶-۶۷۶ ه.ق.) و ابوسعید (۷۳۶-۷۰۵ ه.ق.) نیز ادامه شد. با این حال در مراسم دفن و سوگواری، هم‌چنان سنن مغولی پابرجا ماند؛ چنان‌که آمده است «مراکب جنایب را دنبال چون کاکل ترکان پست ببریدند و زین‌ها و ازگونه نهادند و پیلان را چون فیل شطرنج گوش بشکافتند. رایب دولتی هم‌چون شکل درختان در آب نگون سار ساختند. کوس‌ها از الم و ناله و احزنا و واسلطانا مکررم می‌گفت. ماه‌رویان چون شب سیاه پوشیدند. پس از تقدیم مراسم تجهیز و تکفین، تمامت ارکان سلطنت و سایر ملوک و حکام اطراف با جامه سوگواری در صحبت نعلش او روان شدند. مرقد او را به تبریز رسانیدند و در گنبد خاص دفن کردند» (وصاف‌الحضره، ۱۳۳۸: ۴۵). اشاره به جامه‌های سیاه‌رنگ در این گزارش با البسه سفیدرنگ نگاره مورد مطالعه در تضاد است. به نظر می‌رسد کاربرد رنگ سفید در نگاره تحت تأثیر فرهنگ اولیه مغول‌ها و آئین شمعی و بودایی بوده است. بریدن

یال اسب در مراسم‌ها نشانه‌ای از بی‌سوار ماندن و به‌گونه‌ای یتیم شدن اسب است (پورخالقی و حق‌پرست، ۱۳۸۹: ۶۳). بریدن یال اسب در نگاره تشییع جنازه اسفندیار به چشم می‌خورد (شکل ۱۱). حالت فشرده و تحرک در پیکره‌ها، حالت غم‌انگیز چهره‌ها، لباس‌های چاک زده شده و نامرتب ایلخانی و سایر عناصر موجود در تصویر از عوامل تأثیرگذار بر خلق حالت اندوه و عزا در نگاره مورد مطالعه بوده و مراسم تدفین و سوگواری مغولی را با کمک داستان و شخصیت‌های شاهنامه به نمایش گذاشته است. رواج سبک عزاداری مغولی در عهد مسلمانی ایلخانان و انعکاس آن در شاهنامه بزرگ مغولی، نمونه‌ای از ادامه سنت‌های عشیره‌ای و بروز «عرف‌گرایی» در جامعه «امرسالار» است.

شکل ۱۱: یال‌های بریده اسب‌ها در مراسم تشییع جنازه اسفندیار (موزه متروپولیتن، شماره ثبت ۳۳۰۷۰).

Fig. 11: The clipped manes of horses in Esfandiyar's funeral procession (Metropolitan Museum, Accession No. 70.33).

مضامین اویغوری در عناصر بصری سکه‌های ایلخانی

در بررسی سکه‌های این دوره معمولاً تحت تأثیر جریانات سیاسی و نظامی، نقوش نیز در چندین بخش مطالعه می‌شود؛ ظهور مضامین اسلامی بر سکه‌های ایلخانان بودایی و شمنی تبار اولیه مدلول بی‌تمدنی و تسلیم فرهنگ قوم غالب در برابر قوم مغلوب در نظر گرفته شده (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۶) و یا عده‌ای دیگر تساهل مذهبی مغولان را علت این مسئله دانسته‌اند (اشپولر، ۱۳۹۷: ۲۰۳). ظهور مضامین مغولی را مربوط به زمان تسلط و تثبیت حکومت ایشان و استفاده از مضامین با حروف فارسی را مربوط به اواخر این دوره در نظر گرفته‌اند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۷-۲۱۶)؛ اما همان‌گونه که خواهد آمد، مضامین مغولی و عرفی در تمامی دوره‌ها به نحوی از انحاء حضور داشته که با خوانش دقیق، قابل ردیابی است؛ دوره اول، شامل سکه‌های ابتدایی ایلخانان از زمان «هلاکوخان» (۶۶۳-۶۵۴ ه.ق.) تا اواسط سلطنت «آباخان» (۶۸۰-۶۶۳ ه.ق.) است. در این دوره بارزترین مضامین به کار رفته در سکه‌ها عبارات «لا اله الا الله، وحده لا شریک له، محمد رسول الله» و متن آیه ۲۶ سوره آل عمران شامل: «قل اللهم مالک الملک توتی الملک من تشا و تنزع الملک ممن تشا و تعز من تشا و تذل من تشا بیدک الخیر انک علی کل شی قدیر» هستند. با این‌که نوشته‌های مغولی بر روی سکه‌های اولیه دیده نمی‌شود. ولی معنی و تفسیر آیه ۲۶ سوره آل عمران تقدیرگرایی مغولان شمنی مذهب و در نتیجه حکومت آن‌ها

در سرزمین‌های غربی آسیا را نشان می‌دهد. در پشت تمامی سکه‌های این دوره عباراتی هم‌چون: «قآن» و «قآن الاعظم» مشاهده می‌گردد که قطعاً در جهت ارادت و علاقه به خان بزرگ و نیز حفظ مقبولیت سیاسی نزد خان بزرگ و اشراف‌زادگان مغول بوده است (شکل ۱۲).

شکل ۱۲: روی (سمت چپ) و پشت (سمت راست) سکه هلاکو خان و طرح شماتیک آن (<http://ilkkans.altaycoins.com>)
 Fig. 12: Obverse (left) and reverse (right) of a coin of Hulagu Khan, with its schematic design (<http://ilkkans.altaycoins.com>).

دوره دوم، سکه‌های اواخر دوره آباخان (۶۸۰-۶۶۳ ه.ق.) تا شروع سلطنت غازان خان (۷۰۳-۶۹۴ ه.ق.) را شامل می‌شود. در تعدادی از سکه‌های آباخان عباراتی چون: «بسم الاب و الابن»، «روح القدس» و علامت صلیب در کنار عبارات اسلامی دیده می‌شود. در پشت سکه‌ها نیز علاوه بر عناوین «قآن» اسم خان ایلخانی به خط اویغوری (Aribo) نوشته شده است. استفاده از نمادهای یهودی مانند نقش ستاره داوود و تصاویر ستاره‌های شش‌پر به تأسی از دوره‌های قبل و هم‌چنین ادامه درج اسم قآن در سکه‌ها ادامه کاربرد مفاهیم مغولی در سکه‌های ایلخانی است. دوره سوم از شروع سلطنت غازان خان تا پایان عهد ابوسعید (۷۳۶-۷۱۶ ه.ق.) را شامل می‌شود. در این دوره در کنار مضامین اسلامی و ایرانی هم‌چون: «پادشاه زاده غازان العادل»، «پادشاه اسلام»، «شهنشاه اعظم» و تصویر خورشید در حال طلوع و هم‌چنین نوشته‌ای به خط اویغوری «تاگربین گوجوندور» و نوشته به خط چینی (سلطان) در روی و پشت سکه‌ها مشاهده می‌شود. عبارت «ضرب بازار» اهمیت اقتصادی اردو بازارها و علاقه ایلخانان به بازارهای بیرون شهر و دور از شهرها را در این دوره نشان می‌دهد (شکل ۱۳). به صورت کلی می‌توان عرف‌گرایی موجود در نمونه‌های مورد بررسی را در جدول ۱، خلاصه کرد.

شکل ۱۳: روی (سمت چپ) و پشت (سمت راست) سکه‌های غازان خان و طرح شماتیک آن (<http://ilkkans.altaycoins.com>)
 Fig. 13: Obverse (left) and reverse (right) of Ghazan Khan's coins with their schematic design (<http://ilkkans.altaycoins.com>).

نتیجه‌گیری

با وجود تعدد و تکثر منابع، مباحث پیرامون حکومت مغولان به صورت اعم و ایلخانان به طور اخص همواره با ابهامات و اختلاف نظرها همراه بوده است. این پیچیدگی‌ها در بخش منشأ الگوها و سبک‌های هنری این دوره بیشتر از سایر حوزه‌ها بوده که قطعاً بخش زیادی از آن به ضعف معرفت‌شناختی محققین در این زمینه مربوط می‌شود. امپراتوری مغول و حکومت ایلخانی، از حکومت‌هایی است که مراحل رشد و پیشرفت را با اخذ میراث ممالک متمدن، بسیار سریع طی نمود و به درجات بالایی از فرهنگ، صنعت و... در سرزمین‌های جدید دست یافت.

جدول ۱: مظاهر عرف‌گرایی در آثار معماری، نگارگری و سکه‌های مورد مطالعه ایلخانی.

Table 1: Manifestations of Secularism in the Studied Ilkhanid Architectural Works, Miniatures, and Coins.

نمونه‌های مورد مطالعه	مظاهر عرف‌گرایی
معماری و قبور	۱. تزئینات پر دامنه‌ی نمای داخلی یورت‌های مغولی در منابع تاریخی، اهمیت به تزئینات داخلی ساختمان در بناهای دوره ایلخانی ۲. یورت‌های چندلایه‌ی مغول با قابلیت آیرودینامیکی، قبور و مقابر برجی شکل ایلخانی با مکانیزم مشابه در برخی قبرستان‌ها مانند شادآباد تبریز و النجق مرند ۳. تأثیر سنن استپی و عقاید شمنی در مکان‌گزینی شهرها و مجموعه‌هایی چون شنب‌غازان، سلطانیه، اوجان، رصدخانه مراغه و قتلغ بالغ ۴. کاشت و پرورش گیاهان مناطق استپی در محوطه مجموعه‌هایی چون ربع‌رشیدی، شنب‌غازان و سلطانیه ۵. تأکید خوانین و سفارش‌دهندگان مغولی بر عظمت کلی ساختمان‌ها در پیروی از باورهای اولیه مغولان که خود را فرستادگانی از سمت خدا می‌دانستند
نگارگری	۱. مادرسالاری در نزد مغولان اولیه به‌عنوان امری عرفی و بازتاب آن در نگاره «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» در شاهنامه بزرگ مغولی ۲. سنن تدفین و سوگواری مغولی به‌عنوان امری عرفی و بازتاب آن در نگاره «تشییع جنازه اسفندیار» در شاهنامه بزرگ مغولی
سکه‌ها	۱. وجود نوشته‌هایی چون «قآن» و «قآن الاعظم منگکا قآن» ۲. نوشته به خط اویغوری (Ariba)، نوشته به خط اویغوری (Amatun)، نوشته به خط اویغوری (Argunun)، نوشته به خط اویغوری (Arinjin Turiji)، نقش ستاره در روی سکه‌ها ۳. محل ضرب: اردو بازار که تأکید بر اهمیت بازارهای دور از شهر دارد که در دوره غازان خان هم رایج بوده. ۴. تمغا به شکل دایره ۵. نوشته به خط اویغوری «تاگرین گوجوندور» از دوره غازان خان به بعد ۶. به خط اویغوری (اولجایتو سلطان)، در سکه‌های اولجایتو ۷. عبارت «ضرب البازار الاردو» در سکه‌های اولجایتو ۸. نوشته به خط اویغوری «بو سعیدا» در سکه‌های ابوسعید ایلخانی ۹. انتخاب متن آیه ۲۶ سوره آل عمران در روی سکه‌ها با مضمون تقدیرگرایی اسلامی که با باورهای مغولان شمنی مذهب مطابقت داشت.

تأثیرات هنر دوره‌های قبلی ایران، چین و سایر مناطق بر هنر دوره ایلخانی به‌کرات بررسی شده، ولی آن‌چه در این پژوهش بدان پرداخته شد، تأثیرات فرهنگ اولیه مغول یا همان تأثیر عرف‌گرایی مغولان بر هنرهای دوره ایلخانی بود. طبق یافته‌های پژوهش تأثیرات فرهنگ ایلی و سنتی مغولان در برخی از داده‌های باستان‌شناسی و تاریخی باقی‌مانده از این دوره قابل بازنمایی است که بیشتر به صورت غیرمستقیم در آثار موجود نمود یافته است.

توجه به تزئینات نمای درونی ساختمان‌ها در بناهای دوره ایلخانی در کنار تأثیر از اسلوب‌های سلجوقی، تحت تأثیر تزئینات پرتکلف نمای داخلی یورت‌های مغولی نیز بوده است. مقایسه شکل کلی یورت‌های مخروطی شکل و دوجداره مغولی با ساختار برخی میل‌ها و سنگ‌قبرهای ایلخانی و ساختار و فضابندی در قبور برخی مجموعه‌های ایلخانی، همانند سردابه گنبد سلطانیه نیز نشان‌گر حضور سنن ایلی، عرفی و تأثیر اندیشه‌های شمنی است. گرایش‌های گریز از مرکز و آموزه‌های یاسای مغولی در مکان‌گزینی برای احداث شهرها و مجموعه‌های معماری و اهمیت بالای اردو بازارها در اقتصاد این دوره، دیده می‌شود. طبق منابع تاریخی به‌دستور

خوانین ایلخانی گیاهان متعلق به جغرافیای استپ در شنب‌غازان، رب‌رشیدی و سلطانیه پرورش داده می‌شده است. بازتاب مفهوم مادرسالاری اولیه مغولان در نگاره «پرسیدن فریدون نسب خود را از مادرش» و مراسم سوگواری مغولان در نگاره «تشییع جنازه اسفندیار» در شاهنامه بزرگ مغولی، نمونه‌هایی از عرف‌گرایی در هنر نگارگری دوره ایلخانی است. مضامین اویغوری و شمنی در عناصر بصری سکه‌های ایلخانی از ابتدای حکومت ایشان در ایران تا اواخر این دوره قابل مشاهده است. مغولان برای کسب مقبولیت نزد خان بزرگ و اشراف‌زادگان مغولی از مضامین اویغوری و مغولی و برای کسب مشروعیت در ایران و مناطق مفتوحه، از مضامین اسلامی و ایرانی به صورت توأمان بهره می‌جستند.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخورد لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به عنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

نویسندگان سهم یکسانی در تهیه و تدوین این پژوهش داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- آیتی، عبدالمحمد، (۱۳۷۲). تحریر تاریخ و صاف. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن بطوطه، (۱۳۷۷). سفرنامه بطوطه. ترجمه محمد علی موحد، جلد ۱، چاپ ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اتینگهاوزن، ریچارد، و اشپولر، برتولد، (۱۳۹۷). مغولان، ترجمه یعقوب آژند، چاپ چهارم، تهران: مولی.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۹۷). تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب، چاپ ۱۱، تهران: علمی فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۸۹). تاریخ مغول، چاپ ۲، تهران: نگاه.
- الله‌یاری، فریدون، و شعبانی مقدم، عادل، (۱۳۹۵). «روابط امیر چوپان و سلطان ابوسعید ایلخانی (واکاوی علل و انگیزه‌های قتل امیر چوپان)»، مجله تاریخ، ۱۱ (۴۱): ۸-۱.
- امینی، محمدرضا، (۱۳۸۱). «تحلیل اسطوره قهرمان در داستان ضحاک و فریدون براساس نظریه یونگ»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۶ (۳۴): ۶۴-۵۴.
- <https://alefbalib.com/Metadata/84529>
- ایروین، روبرت، (۱۳۸۹). هنر اسلامی، ترجمه رؤیا آزادفر، چ ۱، تهران: سوره مهر.
- بختیاری فرد، حمیدرضا، (۱۳۹۵). «گفتمان ایران‌شهری در هنر دوره ایلخانی». رساله دکتری تخصصی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- بیانی، شیرین، (۱۳۷۱). دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد اول، چاپ ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بیانی، شیرین، (۱۳۹۷). زن در ایران عصر مغول، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بیلان اصل. لیدا، و ستارزاده، داریوش، (۱۳۹۴). «مقایسه گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی». هویت شهر، ۹ (۲۱): ۷۰-۵۷.
- <https://sanad.iau.ir/fa/Journal/hoviatshahr/Article/79542>
- پورخالقی چتروددی. مهدخت، و حق پرست، لیلا، (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی آیین‌های سوگ در شاهنامه و بازمانده‌های تاریخی. مذهبی سوگواری در ایران باستان»، ادب و زبان ادبیات علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۲۷: ۸۶-۸۳.
- <https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1018607.html>

- تسوف، ولادیمیر، (۱۳۸۶). نظام اجتماعی مغول، ترجمه شیرین بیانی، چاپ ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تفضلی، فریدون، (۱۳۹۸). تاریخ عقاید اقتصادی (از افلاطون تا دوره معاصر)، چاپ شانزدهم، تهران: نشر نی.
- ثبوتی، هوشنگ، (۱۳۸۰). معماری گنبد سلطانیه در گذرگاه هنر، چاپ اول، تهران: پازینه
- جوینی، علاء‌الدین عظاملک، (۱۳۷۰). تاریخ جهان‌گشا، به اهتمام: عبدالوهاب قزوینی، چاپ چهارم، ج ۱-۳، تهران: انتشارات ارغوان.
- حافظ، ابرو، (۱۳۸۰). زبدة التواریخ، به تصحیح: سید کمال حاج سیدجوادی، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی، سید محمود، (۱۳۹۲). شاهنامه بزرگ مغولی (دموت)، چاپ ۱، تهران: انتشارات عطار.
- خوافی، فصیح، (۱۳۸۶). مجمل فصیحی (تصحیح محسن ناجی نصرآبادی). ج ۷، تهران: اساطیر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی، (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر. زیر نظر: دکتر محمد دبیر سیاقی، جلد ۳، چاپ ۳، تهران: انتشارات کتاب‌فروشی خیام.
- دووینیو، ژان، (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی هنر، ترجمه مهدی سبحانی، چاپ ۱۰، تهران: نشر مرکز.
- راودراد، اعظم، (۱۳۹۴). نظریه‌های جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، چاپ ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- رضوی، سید ابوالفضل، (۱۳۹۰). شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سراج، منہاج‌الدین عثمان، (۱۳۴۲). طبقات ناصری، تصحیح: عبدالحی حبیبی، کابل: انتشارات انجمن تاریخ افغانستان.
- سرفراز، علی‌اکبر، و آوزمانی، فریدون، (۱۳۸۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، چاپ ۷، تهران: سمت.
- سودآور، ابوالعلاء، (۱۳۸۰). هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شمیرانی، تهران: کارنگ.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، (۱۳۸۱). مجمع‌الانساب، به تصحیح: میرهاشم محدث، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- شعبانی، رضا، (۱۳۷۱). مبانی تاریخ اجتماعی ایران، چاپ ۲، تهران: نشر قومس.
- طالب‌پور، فریده، (۱۳۸۷). «بررسی نقوش کاشی‌های آباخان در تخت سلیمان»، نگره، ۸ و ۹: ۲۹ - ۱۹.
- طباطبائی، جواد، (۱۳۹۵). تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (ملاحظات در مبانی نظری)، چاپ دوم، تهران: انتشارات مینوی خرد.
- فخر بناکتی، فخرالدین ابوسلیمان داود بن تاج‌الدین ابوالفضل محمد بن داود، (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی (روضه اولی الالباب فی معرفة التواریخ الانساب). به‌کوشش: جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۶۳). شاهنامه، به تصحیح: ژول مول، چاپ ۳، تهران: انتشارات کتاب‌های جیبی.
- فضل‌الله بن عبدالله، (۱۳۳۸). وصاف‌الحضرة، تاریخ وصاف‌الحضرة، به اهتمام: محمد مهدی اصفهانی، تهران: کتابخانه ابن‌سینا و کتابخانه جعفری تبریز.
- فضل‌الله همدانی، خواجه رشیدالدین، (۱۳۶۸). تاریخ مبارک‌غازانی (داستان غازان خان)، کارل یان، اصفهان: پرسش.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین، (۱۳۶۲). جامع التواریخ، به‌کوشش: بهمن کریمی، چاپ دوم، ج ۱ - ۳، تهران: انتشارات اقبال.
- کالینگوود، رابین جرج، (۱۳۸۸). مفهوم کلی تاریخ، ترجمه علی‌اکبر مهدیان، چاپ اول، تهران: نشر اختران.
- لمبتن، آن، (۱۳۹۹). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، چاپ ۶، تهران: نشر نی.
- مارکوپولو، (۱۳۵۰). سفرنامه، با مقدمه جان ماسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- ماهوان، فاطمه، (۱۴۰۱). «شاهنامه بینا فرهنگی: بررسی نسخه مصور شاهنامه بزرگ ایلخانی». پژوهشنامه ادب حماسی، ۱۸(۳۴): ۳۵۳-۳۲۵.

- مرادی، امین، (۱۳۹۲). «طرح مرمت و ساماندهی گورستان ایلخانی شادآباد تبریز». سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی آذربایجان شرقی، تبریز (منتشر نشده).
- مرتضوی، منوچهر، (۱۳۸۵). مسائل عصر ایلخانان، چاپ ۱، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲). نزهةالقلوب، به اهتمام و تصحیح: گای لیسترانج، چاپ یکم، تهران: دنیای کتاب.
- مطراقچی، نصح، (۱۳۷۹). بیان منازل، ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مفتاح، الهام، (۱۳۸۵). «زندگی و معیشت مغولان (ساختار اجتماعی)». مجله فرهنگ، ۱۹ (۶۰): ۱۸۵-۱۴۳.
- میرخواند، میرمحمد بن سید برهان‌الدین خواندشاه، (۱۳۳۹). تاریخ روضه‌الصفاء، جلد ۴ و ۵، تهران: انتشارات کتابخانه خیام.
- نیک‌خواه، هانیه، و شیخ‌مهدی، علی، (۱۳۸۹). «رهیافتی به سیاست‌های فرهنگی ایلخانان در سده سیزدهم / هفتم در واکاوی نقوش سفال‌های زرین فام ایران». مطالعات هنر اسلامی، (۱۳): ۱۲۹-۱۰۹. https://www.sysislamicartjournal.ir/issue_17515_17522.html
- ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه ع. فریار، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هال، مری، (۱۳۹۸). امپراتوری مغول، ترجمه نادر میرسعیدی، چاپ ۹، تهران: ققنوس.
- هیکس، جان، (۱۳۵۵). نظریه‌ای در تاریخ اقتصاد، ترجمه فرهنگ مهر، چاپ دوم، شیراز: انتشارات دانشگاه پهلوی.
- یزدی، شرف‌الدین علی، (۱۳۸۷). ظفرنامه، تصحیح: عبدالحسین نوایی و میرمحمد صادق، ج ۱، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- Aiti, A., (1993). *Tahrir-e Tarikh-e Vassaf*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Alexander, D. V., (2003). *Sociology of The Arts*. Melborn& Berlin: Blackwell publishing.
- Allahyari, F., & Shabani Moghadam, A., (2016). "The Relationship between Amir Chupan and Sultan Abu Sa'id Ilkhanid (Analyzing the Causes and Motives behind Amir Chupan's Assassination)". *Journal of History*, 11 (41): 1-8. <https://sanad.iau.ir/Journal/jh/Article/992382>
- Amini, M. R., (2002). "Analysis of the Hero Myth in the Story of Zahhak and Fereyduun Based on Jung's Theory". *Journal of Social Sciences and Humanities, Shiraz University*, 16 (34): 54-64. <https://alefbalib.com/Metadata/84529>
- Bakhtiari Fard, H. R., (2016). "The Discourse of Iran-Shahr in the Art of the Ilkhanid Period". PhD Dissertation, Isfahan University of Art.
- Bawden, C.R., (1968). *The Modern History of Mongolia*. London: Fredrick A. Praeger Publishers.
- Bayani, Sh., (1992). *Religion and State in Mongol Iran*. Vol. 1. 2nd Edition. Tehran: University Publishing Center.
- Bayani, Sh., (2018). *Women in Mongol Iran*. 4th Edition. Tehran: University of Tehran Press.
- Bilan Asl, L. & Setarzadeh, D., (2015). "Comparison of the Expansion of Tabriz City in the Ilkhanid, Safavid, and Qajar Periods Based on Historical Documents". *Hoviyat-e Shahr*, 9 (21): 57-70. <https://sanad.iau.ir/fa/Journal/hoviatshahr/Article/79542>
- Blair, S. S. & Bloom, J. m., (1994). *The Art And Architeture of Islam: 1250-1800 A. D*. New Haven: Yale University Press.

- Collingwood, R. G., (2009). *The Idea of History*. Translated by Ali Akbar Mahdian, 1st Edition. Tehran: Akhtaran Publishing. (in Persian)
- Duveen, J., (2020). *Sociology of Art*. Translated by Mehdi Sahabi, 10th Edition. Tehran: Markaz Publishing. (in Persian)
- Ettinghausen, R. & Spuler, B., (2018). *The Mongols*. Translated by: Yaqub Azhand, 4th Edition. Tehran: Mowla. (in Persian)
- Fakhr Banakati, F. al-Din A. D.-ibn Taj al-Din A. M. ibn-D., (1969). *Tarikh-e Banakati*. Rawzat al-Ulul al-Albab fi Ma'rifat al-Tawarikh al-Ansab, Edited by: Jafar Shoar, Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli.
- Fazlallah Hamadani, Kh. R. al-Din (1989). *Tarikh-e Mobarak-e Ghazani*. The Story of Ghazan Khan, Karl Jahn, Isfahan: Porsesh.
- Fazlallah Hamadani, R. al-Din (1983). *Jami al-Tawarikh*. Edited by: Bahram Karimi, 2nd Edition, Vol. 1-3, Tehran: Iqbal Publications.
- Fazlallah ibn Abdullah (1959). *Vassaf al-Hazrat*. Edited by: Mohammad Mehdi Esfahani, Tehran: Ibn Sina Library and Jafari Tabriz Library.
- Ferdowsi, A., (1984). *Shahnameh*. Edited by: Jules Mohl, 3rd Edition, Tehran: Pocket Book Publications.
- Grabar O. & Blair, S., (1980). *Epic images and Contemporarx History: The Illustration of the Great Mongol Shahnama*, Chicago Press.
- Hafez-e Abru, (2001). *Zubdat al-Tawarikh*. Edited by: Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, Vol. 1, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Hall, M., (2019). *The Mongol Empire*. Translated by Nader Mirsaidi, 9th Edition. Tehran: Ghoghnos.
- Hicks, J., (1976). *A Theory of Economic History*. Translated by: Farhang Mehr, 2nd Edition. Shiraz: Pahlavi University Press. (in Persian)
- Hosseini, S. M., (2013). *The Great Mongol Shahnameh (Demotte)*. 1st Edition, Tehran: Attar Publications.
- Ibn Battuta, (1998). *The Travels of Ibn Battuta*, Translated by: Mohammad Ali Movahed, Vol. 1. 2nd Edition, Tehran: Book Translation and Publishing House.
- Iqbal Ashtiani, A., (2010). *History of the Mongols*. 2nd Edition, Tehran: Negah.
- Irwin, R., (2010). *Islamic Art*. Translated by Roya Azadfar, 1st Edition, Tehran: Sureh Mehr. (in Persian)
- Juvayni, A. al-Din A.-M., (1991). *Tarikh-e Jahangosha*, Edited by Abd al-Wahab Qazvini, 4th Edition, Vol. 1-3, Tehran: Arghavan Publications.
- Khafafi, F., (2007). *Mujmal-e Fasihi*, Edited by Mohsen Naji Nasrabadi, 7th Edition, Tehran: Asatir.
- Khandmir, Gh. al-Din ibn-H. al-Din H., (2001). *Habib al-Siyar*. Edited by Dr. Mohammad Dabir Siaghi, Vol. 3, 3rd Edition, Tehran: Khayyam Bookstore.
- Lambton, A., (2020). *Continuity and Change in Medieval Iranian History*. Translated by: Yaqub Azhand, 6th Edition, Tehran: Nashr-e Ney. (in Persian)

- Mahvan, F., (2022). "The Intercultural Shahnameh: A Study of the Great Ilkhanid Shahnameh Manuscript". *Pazhuheshnameh-ye Adab-e Hamasi*, 18 (34): 325-353. https://jpl.ut.ac.ir/issue_11588_11589.html
- Marco Polo, (1971). *The Travels of Marco Polo*. Translated by: Habibollah Sahebi, Tehran: Book Translation and Publishing House. (in Persian)
- Matraqchi, N. S., (2000). *Beyan-e Manazel*. Translated and Annotated by: Rahim Raisnia, 1st Edition, Tehran: Cultural Heritage Organization.
- Meftah, E., (2006). "Life and Livelihood of the Mongols (Social Structure)". *Journal of Culture*, 19 (60): 143-185.
- Mirkhwand, Mir M.-ibn S. B. al-Din Kh., (1960). *Tarikh-e Rawzat al-Safa*. Vol. 4-5, Tehran: Khayyam Bookstore.
- Moradi, A., (2013). "Restoration and Organization Plan of the Ilkhanid Cemetery of Shadabad Tabriz". Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts Organization of East Azerbaijan, Tabriz: Unpublished.
- Mortazavi, M., (2006). *Issues of the Ilkhanid Era*. 1st Edition. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Mostowfi, H., (1983). *Nozhat al-Qolub*. Edited by Guy Le Strange, 1st Edition, Tehran: Donyaye Ketab.
- NikKhah, H. & Sheikh Mehdi, A., (2010). "An Approach to the Cultural Policies of the Ilkhanids in the 13th/7th Century through the Study of Lusterware Patterns in Iran". *Journal of Islamic Art Studies*, 13: 109-129. https://www.sysislamicartjournal.ir/issue_17515_17522.html
- Pourkhaleghi Chatroudi, M. & Haghghi Parsi, L., (2010). "A Comparative Study of Mourning Rituals in Shahnameh and Historical-Religious Remnants of Mourning in Ancient Iran". *Journal of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman*, 27: 83-86. <https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1018607.html>
- Ravadrad, A., (2015). *Theories of Sociology of Art and Literature*. 3rd Edition. Tehran: University of Tehran Press.
- Razavi, S. A., (2011). *City, Politics, and Economy in the Ilkhanid Era*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Rostown, W. W. (1961). *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press.
- Sabooti, H., (2001). *The Architecture of Soltaniyeh Dome in the Passage of Art*. 1st Edition, Tehran: Pazineh.
- Sarfaraz, A. A. & Avarzamani, F., (2009). *Coins of Iran from the Beginning to the Zand Era*. 7th Edition, Tehran: SAMT.
- Schuyler, C., (1951). *The Land of the Camel, Tents and Temples of Inner Mongolia*. New York: The Ronald Press Company.
- Shabani, R., (1992). *Foundations of Iranian Social History*. 2nd Edition, Tehran: Ghomes Publishing.
- Shabankarei, M.-ibn A.-ibn M., (2002). *Majma al-Ansab*. Edited by: Mir Hashem Mohaddes, Vol. 2, Tehran: Amir Kabir.

- Siraj, M. al-Din O., (1963). *Tabaqat-e Nasiri*. Edited by: Abdulhay Habibi, Kabul: Afghan Historical Society Publications.
- Soodavar, A., (2001). *The Art of Persian Courts*. Translated by: Nahid Mohammad Shamirani, Tehran: Karang.
- Spuler, B., (2018). *The History of the Mongols in Iran*. Translated by: Mahmoud Miraftab, 11th Edition, Tehran: Elmi Farhangi. (in Persian)
- Tabatabai, J., (2016). *History of Political Thought in Iran* (Considerations on Theoretical Foundations). 2nd Edition, Tehran: Minovi Kherad Publications.
- Tafazzoli, F., (2019). *History of Economic Thought* (From Plato to the Modern Era). 16th Edition, Tehran: Nashr-e Ney.
- Talibpour, F., (2008). "Study of the Patterns of Abaqa Khan's Tiles in Takht-e Soleyman". *Negareh*, 8-9: 19-29.
- Tsof, V., (2007). *The Social System of the Mongols*. Translated by Shirin Bayani, 4th Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Wilber, D., (1986). *Islamic Architecture of Iran in the Ilkhanid Period*. Translated by A. Faryar, 2nd Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Yazdi, Sh. al-Din A., (2008). *Zafarnameh*. Edited by: Abdolhossein Navaei and Mir Mohammad Sadeq, Vol. 1, Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly.
- <http://ilkkans.altaycoins.com/>